

Любов Струганець

ЗМІНИ СИНТАГМАТИЧНИХ І ПАРАДИГМАТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ЛЕКСИЧНИМИ ОДИНИЦЯМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Словниковий склад мови відображає сукупність предметів і явищ позамовної дійсності. Але разом з тим «лексичні одиниці не є просто етикетками» [1], прикріпленими до тих чи інших денотатів. Слова існують не ізольовано, взаємодіючи одне з одним, вони об'єднані численними граматичними і стилістичними зв'язками. У кожній мові один і той же фрагмент дійсності, один і той же семантичний сегмент членується по-своєму; сполучуваність багатьох слів детермінована фразеологічно; можливість синонімічних замінів для різних словосполучень неоднакова, що знову ж таки визначається тими відношеннями, які склались у лексико-семантичній системі даної мови.

Системні зв'язки між мовними одиницями виявляються у двох типах відношень – парадигматичних і синтагматичних. Парадигматичні відношення у лексиці становлять собою антиномію між елементами мови, об'єднаними певними асоціаціями. В їх основі лежить формальна або семантична подібність слів, наприклад, відношення синонімії, антонімії та омонімії, гіперонімічно-гіпонімічні зв'язки. Парадигматика передбачає аналіз спільних і відмінних рис однотипних одиниць мови. Риси, які дають підставу включати слова до однієї парадигми на основі спільності, називаються ототожнюючими; а семантичні особливості, за якими значення слів протиставляються, кваліфікують як диференціальні семантичні ознаки.

Синтагматичні відношення ґрунтуються на закономірностях сполучуваності мовних одиниць. У сучасних лексикологічних дослідженнях підкреслюється, що попри парадигматичну цінність слово володіє іншим видом реляційної значимості – синтагматичною, певним змістом, який виникає на основі індивідуального значення слів при їх сполучуваності у лінійному ряді.

Системні відношення у лексиці мають ще один вимір, який називають епідигматичним (д. Шмельов) або дериваційним (п. Денисов). У ньому відображається здатність слова, завдяки словотворенню і процесам семантичного розвитку, входити одночасно до різних лексико-семантичних парадигм і демонструвати

таким чином, окрім синтагматичних і чисто парадигматичних, ще й епідигматичні зв'язки.

У процесі розвитку української літературної мови парадигматичні і синтагматичні відношення, які існують у лексиці, не можуть залишатися незмінними. Поповнення лексико-семантичної системи новими одиницями відбивається навіть на усталених зв'язках, які існують між окремими словами і цілими лексичними підмножинами. Інноваційні явища часто призводять до непомітних на перший погляд семантичних трансформацій і суттєвого перегрупування різних лексичних одиниць.

Г. Складєвська розрізняє внутрішній і зовнішній аспект перетворень у лексико-семантичній системі. На її думку, рух у зовнішньому аспекті системи забезпечується перш за все за рахунок процесів словотворення. Нові поняття входять у мову не ізольовано, а в мікросистемах, у вигляді словотвірних гнізд, які відображають більш чи менш широке коло явищ і фактів, що оточують дане поняття і супроводжують його. Проте не менш інтенсивно процеси розвитку лексико-семантичної системи перебігають й у внутрішньому її аспекті – глобальне розширення парадигматичних і синтагматичних міжслівних зв'язків дуже скоро приводить до семантичних перетворень, до розвитку полісемії [2].

Цікавий матеріал для дослідження трансформацій у синтагматичному і парадигматичному вимірах лексико-семантичної системи дає зіставлення словникових статей українських лексикографічних праць різних періодів ХХ століття. Л. Полюга вважає, що у лексикографічному опрацюванні матеріалу словосполучення може мати подвійне сприймання: словосполучення як мовне явище, теоретичних засад якого так чи інакше торкаються дослідники при опрацюванні питань синтаксису, і сполучення як метод, який використовується у лексикографічних та лексикологічних працях для окреслення семантики слів і довершення досконалості словників. Ось ця остання сполучуваність, яка ще називається валентністю, найчастіше і пов'язується із проблемою тексту і лексикографічних досліджень. Дійсно, опрацювання кожної словникової статті у переважній більшості лексикографічних видань не може обійтися без врахування валентності слова. Це перш за все стосується тих словників, де доводиться визначати семантику слова, зокрема в тлумачних словниках [3].

На прикладі конкретних мовних фактів розглянемо, як нові синтагматичні, парадигматичні і дериваційні (або епідигматичні)

відношення формують функціональне поле слів української літературної мови.

Так, із розвитком нових економічних відносин у незалежній Українській державі однією із ключових в економічній сфері стала лексема *податок*. Проте це слово актуалізувалось і в загальнономовному вжитку, модифікуючи свої усталені синтагматичні і парадигматичні відношення.

Давню історію слова *податок* підтверджує «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.»: «ПОДАТОКЪ... (*грошові й натуральні збори з тяглих людей*) податок: Съ которого того копища такъ теперешнего, яко и на потомъ набытыхъ пляцовъ, такъ тежъ пляцовъ божницы ихъ... жадныхъ податковъ а ни повинности до скарбу нашого давати не мають (Луцьк, 1389...); А се я Хведко Кословский... светцю... иж... продал есми пану Андрушкоу Федоровичоу вечно данники з данью и со всими податки и пожитки (Луцьк, 1474...)» [4]. Номен маніфестує і Словник Б. Грінченка: *податок* «подать... *Ой видить сам Господь з неба, на податок гроші треба*». У цій праці зустрічаємо й інші однокореневі лексичні одиниці: *подать* «Податок. *Ой сам же Бог бачить з неба, що на подать грошей треба*», *податковий* «податной» [5]. Українсько-російський словник у шести томах уже фіксує сполучення зі словом *податок*: *майновий податок, платник податків, платниця податків, прибутковий податок, прямі податки* [6]. СУМ – одинадцятитомний словник української мови – тлумачить слова *податковий, податкоспроможний, податкоспроможність, оподаткований, оподатковуваний, оподатковування, оподатковувати, оподатковуватися, оподаткування, оподаткувати*; кваліфікує як розмовне і застаріле слово *податник* «той, хто сплачує подать», а також подає зі стилістичною позначкою *іст.* (історія) лексему *податний* «який підлягає обкладанню податтю, повинен сплачувати подать...» [7]. Термінологічне сполучення *податний інспектор* трактується таким чином: «у дореволюційній Росії – чиновник, який контролював збирання податі».

З такої сукупності однокорених слів за відношеннями похідності легко упорядкувати словотвірне гніздо, серед наведених лексем можна виокремити інші комплексні одиниці: словотвірні пари, словотвірні ланцюжки, словотвірні парадигми. Між представленими лексемами складаються три типи відношень: парадигматичні, синтагматичні і долучаються дериваційні –

відношення похідності, виведення одних слів з інших, які виявляються, наприклад, у словотвірних парах: *оподаткувати* → *оподаткування*, *податкоспроможний* → *податкоспроможність* та ін. Такі приклади є яскравим доказом того, що у мові ієрархічно упорядковані усі елементи, а на взаємодії синтагматичних і парадигматичних відношень ґрунтується системність будь-яких лінгвальних рівнів – чи лексико-семантичного, чи словотвірного.

Проаналізувавши реєстри лексикографічних праць 90-х років, простежили, що до одного лексичного гнізда, окрім уже названих номенів, увійшли лексеми *оподатковуваність*, *податково-фінансовий* [8]. «Новий російсько-український словник-довідник» за редакцією С. Єрмоленко (К., 1996) реєстрове слово *налог* перекладає з російської мови українською як *податок* і наводить ілюстративні словосполучення, що відбивають характерну сполучуваність слова у мовній практиці: *податок на додану вартість*, *податок на прибуток* [9]. «Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» за редакцією С. Єрмоленко і Л. Пустовіт (К., 1998) з огляду на своє призначення суттєво розширює цей ряд, відображаючи оновлену сферу діяльності ділової людини. Розглянемо подану у лексикографічній праці сполучуваність слів *податковий* та *оподаткування*: *податкова інспекція*, *податкова квота*, *податкова політика*, *податкова реформа*, *податкова система*, *податковий агент*, *податковий дохід*, *податковий інспектор*, *податковий тариф*, *податковий тягар*, *податкові надходження*, *податкові пільги*, *податкові платежі*, *податкові ставки*; *багаторазове оподаткування*, *відстрочене оподаткування*, *непряме оподаткування*, *особисте оподаткування*, *подвійне оподаткування*, *пропорційне оподаткування*, *пряме оподаткування*, *оподаткування доходів*, *оподаткування іноземних капіталовкладень*, *оподаткування опціонів*, *піддавати оподаткуванню*, *уникати оподаткування*, *ухилитися від оподаткування* [10].

Сполучуваність слова *податок* характеризується таким широким діапазоном, що аналіз словникової статті [10] спонукає до формулювання типових моделей поєднання слова *податок* з іншими лексичними одиницями, як-от:

– *податок* (який): *акордний*, *акцизний*, *внутрішній*, *дегресивний*, *державний*, *додатковий*, *єдиний*, *земельний*, *зрівняльний*, *інфляційний*, *квартирний*, *контингентований*,

корпораційний, майновий, місцевий, муніципальний, надмірний, непрямий, неявний, особистий, поземельний, прибутковий, прогресивний, пропорційний, прямий, регресивний, фіксований, цільовий;

– податок (на що): на великі статки, на витрати, на власність, на готівку банків, на дивіденд, на дохід, на експорт, на емісії, на імпорт, на капітал, на купони, на надприбуток, на нерухомість, на повний дохід, на прибуток, на приріст капіталу, на рухоме майно, на сировинні товари, на споживання, на статок, на фінансову діяльність;

– податок (з чого): з будівель, з нетоварних операцій, з обороту, з оголошеної ціни, зі спадщини й дарувань;

– дієслово + податок (у Р. в. з прийменником): додавати до податку, звільняти від податків;

– дієслово + податок (у З. в.): відраховувати податок, вносити податок, знижувати податки, обчислювати податок, установлювати податок;

– дієслово + податок (в О. в.): обтяжувати податками;

– іменник + податок (у Р. в.): несплата податків, сплата податку, стягнення податку;

– іменник + податок (в О. в.): охоплення податком;

– прикметник + податок (у Р. в. з прийменником): вільний від податків та ін.

Звичайно, серед наведеного переліку чимало сполучень слів термінологічного характеру. Їх активно використовують фахівці у щоденній виробничій діяльності, а через засоби масової інформації ці терміни поширюються і в загальномовній практиці.

Наприкінці століття кількість похідних лексем суттєво не збільшилась, проте функціональне поле аналізованих слів виразно розширилось. Насамперед це відбулось за рахунок розвитку нових синтагматичних зв'язків між лексичними одиницями.

Далі розглянемо зміни, які виникли у лексико-семантичній системі після входження номена *комп'ютер*, що став символом ХХ століття (пор. вираз *комп'ютерний вік*). СУМ ще не фіксує цієї лексеми. Віднаходимо інтродуктив у РУСі-68 [11]. Від слова *комп'ютер* утворюються деривати *комп'ютерний*, *комп'ютеризувати*, *комп'ютеризований*, *комп'ютеризація*.

У словниках іншомовних слів, укладених у різні періоди розвитку української мови кінця ХХ століття, тлумачення лексем *комп'ютер* і *комп'ютеризація* дещо відрізняється. Це пов'язано

насамперед з прогресом у галузі електроніки та з появою комп'ютерів (а згодом із дедалі ширшою комп'ютеризацією не лише народного господарства, але й інших сфер соціуму) в Україні. Пор.:

CIC-85 [12]

Комп'ютер «(англ. computer, від лат. computo – рахую, обчислюю) – пристрій, що діє автоматично за наперед складеною програмою або послідовністю команд (переважно в англomовних країнах). Комп'ютер звичайно ототожнюють з ЕОМ» [12].

Комп'ютеризація «(від комп'ютер) – оснащення народного господарства електронними обчислювальними машинами» [12].

CIC-2000 [13]

Комп'ютер «[англ. computer < лат. computare – рахувати, обчислювати] – пристрій для автоматичного процесу обробки інформації».

Комп'ютеризація «[<комп'ютер] – оснащення комп'ютерами» [13].

Запозичена лексема *комп'ютер* пустила міцні корені на українському ґрунті. Свідченням цього є широкі синтагматичні і парадигматичні зв'язки слова. Фрагмент таких відношень скомпонуємо у графічному вигляді (схема 1), користуючись семантичною характеристикою слів у ТСРЯ-98 [14].

Лексика у тлумачних словниках маніфестується на рівні лексико-семантичного варіанта, тобто описуються не тільки слова, але й окремі значення слів як самостійні вокабули. Проте у предметно-понятійній віднесеності лексичного значення часто виникають незначні зрушення (відтінки значення), які ще не привели до розвитку полісемії. Так, у значеннєвому обсязі прикметника *комп'ютерний* виділяється більш тонке семантичне членування (для його позначення скористаємось двома паралельними рисками (||) – відомою у лексикографії позначкою): *Комп'ютерні технології*. || *Комп'ютерна фірма*. || *Комп'ютерне навчання*. || *Комп'ютерна графіка*. || *Комп'ютерна обробка даних*. || *Комп'ютерні мови*. || *Комп'ютерна дискета*. || *Комп'ютерний світ*. || *Комп'ютерний ринок*. Такі підзначення не відображені в українських лексикографічних працях, а представлені у словниках російської мови [14, 15].

В останнє десятиліття прикметник *комп'ютерний* досить презентабельно розширив свої синтагматичні і парадигматичні зв'язки. На його базі утворилось багато стійких сполучень: *комп'ютерна грамотність* «володіння необхідними навиками роботи

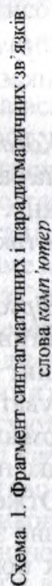

Схема 1. Фрагмент синтагматичних і парадигматичних зв'язків

Це також стало причиною розвитку семантичної структури слів – компонентів стійких сполучень. Наприклад, у СУМі одне із семи значень слова *клас* таке: «4. Кімната в школі, гімназії, де здійснюється навчальний процес» [7]. У новітніх словниках *комп'ютерний клас* – це «навчальне приміщення, обладнане комп'ютерами» [14]. Таке зіставлення демонструє, що відбувається розширення сполучуваності слова *клас* і зазначених вище слів *грамотність, мережа* та ін.

Міжслівні зв'язки цього прикметника настільки розширились, що дають підстави говорити про формування у словах, які з ним сполучаються, нових лексико-семантичних варіантів. Простежимо вплив слова *комп'ютерний* на слово *вірус* у стійкому сполученні *комп'ютерний вірус*. Пор.:

СУМ [7]

Вірус «бакт. Один із найдрібніших мікроорганізмів, що викликає інфекційне захворювання» [7].

ТСРЯ-98 [14]

Комп'ютерний вірус «спеціальна комп'ютерна програма, здатна самовільно приєднуватися до інших програм і при запуску останніх виконувати різні небажані дії: псувати файли, стирати дані і таке ін.» [14].

СІС-2000 [16]

Вірус «(від лат. *virus* – отрута) – 1) Найдрібніший мікроорганізм (неклітинна форма живої матерії), збудник інфекційних захворювань рослин, тварин і людини. 2) Комп'ютерна програма, здатна блокувати інші програми і чинити шкідливий вплив на їхню інформацію. 3) Переносно – про якусь шкідливу властивість, що швидко поширюється, наприклад, вірус байдужості» [16].

Отже, порівняно зі словниковою статтею СУМу, слово *вірус* виразно змінило свій семантичний обсяг. Окрім утворення у 90-х роках нового компонента, спричиненого словом *комп'ютерний*, у його семантичній структурі відбулась детермінологізація першого лексико-семантичного варіанта і виник новий лексико-семантичний варіант (шляхом метафоричного перенесення, викликаного потребою в емоційно-експресивному оновленні лексики). Така модель розширення семантики (виникнення переносного значення) аналогічна уже описаним у лінгвістичній літературі прикладам розширення значення слова *екологія* (*екологія культури, екологія душі*) [2]. Неважко помітити, що

утворення нового (а саме – другого) значення відбулось у результаті різкого розширення синтагматичних зв'язків слова.

Зауважимо, що словосполучення з елементом *комп'ютерний* вступають з іншими лексичними одиницями у синонімічні відношення: *комп'ютерний злочинець* – *хакер* «англ. hacker, від hack – рубати, прорубувати) – особа, яка через власний комп'ютер проникає у інформаційні мережі банків, промислових та інших установ із злочинною метою (щоб здобути секретні відомості, заразити мережі комп'ютерним вірусом тощо)»; *глобальна комп'ютерна мережа* – *Інтернет* «англ. Internet, від лат. inter – між і англ. net – сітка, мережа) – назва міжнародної інформаційної структури, утвореної на основі об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж для обміну інформацією» [16]. Такі парадигматичні паралелі актуалізуються у зв'язку з високою частотністю вживання усіх одиниць лексичного гнізда в умовах комп'ютеризованого соціуму.

При аналізі трансформацій у словниковому складі української літературної мови завжди простежується взаємозв'язок між системою лексики в цілому і її підсистемами. Кожна підсистема має детальніше членування. І чим глибше простежуємо такий поділ, тим очевидніше виявляються ознаки системної організації окремих ділянок літературного вокабулярія: звужується саме коло лексичних одиниць, наочніше виступають характерні види зв'язків слів – формальних і семантичних, таких, що існують усередині підмножини, і таких, що спрямовані назовні. Водночас увиразнюються динамічні зміни у синтагматичних і парадигматичних відношеннях лексичних одиниць, що стосуються слів, різних «за віком», зокрема таких, як *податок* і *комп'ютер*, час входження яких у мову різниться не десятиліттями, а століттями. При синхронічному підході до аналізу словникового складу динаміка лексико-семантичних процесів видається начебто прихованою, а в діахронічному ракурсі охоплюється одразу весь процес – в усіх його стадіях, у комплексному поєднанні усіх специфічних якостей.

Література

1. Лексика современного русского литературного языка / Под ред. М. В. Панова. – М.: Наука, 1968. – 185 с.
2. Склярёвская Г.Н. Состояние современного русского языка, взгляд лексикографа... // Русский язык и современность. Проблемы и

- перспективы развития русистики. – Часть 1. – М.: Ин-т рус. языка АН СССР, 1991. – С. 252-263.
3. Полюга Л. Спостереження над сполучуваністю слів у лексикографічній практиці // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – Випуск 2. – С. 66-69.
 4. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1-2. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
 5. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.
 6. Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – Т. 1-6. – К.: Видавництво АН УРСР, 1953 – 1963.
 7. Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
 8. Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головашук, М. М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Вид. друге, випр. і доп. – К.: Довіра, 1999. – 990 с.
 9. Новий російсько-український словник-довідник / С.Я. Ермоленко, В.І. Ермоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.
 10. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / Уклад. С.Я. Ермоленко та ін. – К.: Довіра, 1998. – 783 с.
 11. Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К.: Видавництво АН УРСР, 1968.
 12. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
 13. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
 14. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Г.Н. Складневской. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с.
 15. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.
 16. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

